

Mokyklinės lietuvių kalbos programos

Giedrė Čepaitienė

El. paštas: giedrecepaitiene@gmail.com

Santrauka. Šiame straipsnyje apžvelgiamos bendrojo lavinimo vidurinėms mokykloms skirtos lietuvių kalbos programos. Pačios pirmosios programos pasirodė dar carizmo laikais (1906, 1917 m.). Atkūrus Lietuvos valstybę mokyklinės programos dažniausiai skelbė Švietimo ministerija, tik kartais – atskiros mokyklos. Sovietmečiu programos skelbtos tik ministerijos. Nuo 1990 m. programos taip pat skelbia ministerija, per pastarąjį laikotarpį pasirodė vos kelios individualios programos. Pažymėtina, kad dažniausiai programos yra anoniminiai tekstai. Žinomi 2 pačių pirmųjų programų autoriai: 1905–1906 m. m. Panevėžio mokytojų seminarijos programos autorius Vladimiras Lukinas, o po metų tai pačiai seminarijai programą parengė Jonas Jablonskis. Po 1990 m. programos dažniausiai rengia pačios ministerijos suburtos darbo grupės, jų nariai skelbiami. Straipsnyje kreipiamas dėmesys į programų struktūrą, didaktines nuostatas, temų pateikimo tvarką, parodoma, kad pirmųjų programų autoriai orientavosi į tuo metu jau skelbtus aprašomuosius lietuvių kalbos darbus, o programos pradėjus leisti Švietimo ministerijai jau pačios programos tampa orientyrais vadovėlių autoriams. Tokia tendencija išlieka iki šių dienų.

Raktažodžiai: mokyklinė programa, lietuvių kalba, pamoka, didaktika, metodika, gramatika, tarmė.

Lithuanian Language Curricula

Abstract. This article provides an overview of the general secondary school Lithuanian curricula. The very first curricula were developed as early as under the tsar's rule (in 1906 and 1917). Once the Lithuanian state was restored, school curricula were usually published by the Ministry of Education, with individual schools only occasionally publishing a curriculum of their own. During the Soviet era, curricula were developed solely by the Ministry. Since the restoration of the Lithuanian independence in 1990, the Ministry has maintained its role of developing school curricula and so there have been just a few independently published curricula so far. Notably, curricula are typically anonymous. We know the authors of the first two curricula: the curriculum for the academic year 1905–1906 at Panevėžys Teacher Training Seminary was designed by Vladimiras Lukinas, and the following year, the curriculum for the same seminary was developed by Jonas Jablonskis. After 1990, curricula have usually been developed by working groups established by the Ministry; the lists of their members are publicly available. The article highlights the structure, didactic attitudes, and the organization of topics within the curricula, and demonstrates that the authors of the first curricula followed the descriptive work on the Lithuanian language already published at the time, whereas once the Ministry of Education began publishing curricula, they themselves became guidelines for textbook authors. The trend remains the same to this day.

Keywords: school curriculum, Lithuanian language, lesson, didactics, methodology, grammar, dialect.

Received: 2023-09-01. Accepted: 2023-12-23

Copyright © 2023 Giedrė Čepaitienė. Published by Vilnius University Press. This is an Open Access article distributed under the terms of the [Creative Commons Attribution Licence \(CC BY\)](https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/), which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original author and source are credited.

Įvadas

Mokyklinės programos yra specifiniai leidiniai – dokumentai, paprastai tvirtinami Švietimo ministro, todėl tik vienas kitas jų egzempliorius saugomas viešosiose bibliotekose. Visų dalykų programos kaip atskirus eksponatus kaupia ir saugo Lietuvos švietimo istorijos muziejus. Straipsnyje apžvelgiamos čia saugomos 1931–1991 m. laikotarpio programos, apimančios V–XII klasių kursą, o kai kurios jų rastos svetainėje *ePaveldas.lt*. Po 1991 m. išleistas programos arba turėjo pati autorė, arba jas paskolino Šiaulių Juliaus Janonio gimnazijos biblioteka, o paskutinė – 2016 m. programa yra paskelbta Švietimo, mokslo ir sporto ministerijos tinklalapyje.

Straipsnis aprašomojo pobūdžio, kur bandoma parodyti programų struktūrą ir jų didaktinių nuostatų ypatumus.

1. Pirmosios lietuvių kalbos programos

Mokyklinėmis lietuvių kalbos programomis susirūpinta iškart po to, kai buvo panaikintas raštų lotyniškais rašmenimis draudimas, o mokyklose leista dėstyti ir lietuvių kalbą. Suprantama, kad kol nebuvo atkurta Lietuvos valstybė, įsteigta Švietimo ministerija, mokomąsias programos rengė atskiros mokyklos arba buvo dirbama be jokios programos, tiesiog pagal entuziastų parengtus lietuvių kalbos vadovėlius, gramatikos ar sintaksės knygas.

Pačios pirmosios programos dar carizmo laikais buvo skelbtos leidinyje „Памятная книжка Виленского учебного округа за 1907/08 учебный год“ (Вильна 1906, 251). Dabar pirminiai protokolai saugomi Lietuvos istorijos archyve (f. 567, ap. 12, b. 9123, lp. 31–33). Jų vertimą į lietuvių kalbą yra paskelbęs Arnoldas Piročkinas (Piročkinas 1974, 42–44). Keletas programų buvo skelbtos spaudoje. „Ryto“ draugijos Vilniaus lietuvių gimnazijos 1918–1919 m. m. programa – „Lietuvos aide“, o „Trumpa švietimo draugijos „Saulė“ laikinoji programa“ – „Lietuvos mokykloje“.

Pirmosios žinomos lietuvių kalbos programos autorius buvo mokytojas Vladimiras Lukinas. Ji buvo skirta 1905–1906 m. m. Panevėžio mokytojų seminarijos baigiamojo kurso absolventams egzaminuoti. Šios programos pirmojoje dalyje (iš viso 17 bilietų) nurodoma, kuriuos tekstus iš rusų į lietuvių kalbą turi išversti egzaminuojamasis. Antroji programos dalis orientuota į gramatikos žinias. Čia kalbama apie daiktavardžių gimines, skaičius, linksnius, atskirai minimos visos jų linksniuotės, pridedami jų pavyzdžiai (ten pat, 43–44).

Kitą programą tai pačiai Panevėžio mokytojų seminarijai po metų parengė Jonas Jablonskis. Ją 1906 m. rugpjūčio 9 d. svarstė ir patvirtino Vilniaus mokslo apygardos kuratoriaus taryba. Nors skirta net keturioms (parengiamajai ir I–III) klasėms, ji yra vos poros puslapių. Kiekvienos klasės programa sudaryta iš 3 dalių: pirmoji skirta kalbos mokslui, antroji – skaitiniams ir literatūrai ir trečioji – rašto darbams. Čia akys kryps tik į pirmąsias kiekvienos klasės programos dalis. Iš jų išaiškėja, kad parengiamojoje klasėje dėmesys skirtinas fonetikai bei svarbiausių kalbos dalių kaitybai – linksniavimo

ir asmenavimo formoms. Pirmojoje klasėje mokomasi pagrindinių sintaksės taisyklių, susipažįstama su lietuvių tarmėmis. Antrosios klasės programa orientuota į sintaksės žinių įtvirtinimą, atkreipiamas dėmesys į rašomosios kalbos ir žmonių kalbos (t. y. šnekamosios kalbos) sintaksės ypatumus. Trečioje klasėje išsamiau susipažįstama su tarmėmis. Čia greta kalbos atsiranda ir lietuvių literatūros tema (svarbiausieji lietuvių literatūros raidos istorijos momentai), nes antroji programos dalis specifinė, ji skirta lietuvių kalbos metodikos temoms (ten pat, 42–44). Taigi ši lietuvių kalbos programa – tik tam tikros plačios tematikos nuorodos mokytojui.

Dar viena žinoma lietuvių kalbos programa pasirodė po gero dešimtmečio. Tai „Ryto“ draugijos Vilniaus lietuvių gimnazijos trumpoji programa (1917–1918 mokslo metai), kurią pasirašė gimnazijos vedėjas Mykolas Biržiška. Ji pirmiausiai buvo skelbta „Lietuvos aide“ (1918 m. sausio 29 d.), o vėliau išleista atskira brošiūra. Lietuvių kalba nurodyta kaip antrasis mokomasis dalykas (pirmutinė pateikiama tikybos programa). Ši lietuvių kalbos programa skirta parengiamajai ir septynioms gimnazijos klasėms. Prie kiekvienos klasės nurodoma, kad programoje minimos temos išeinamos ir jas išmanyti reikalaujama stojant į aukštesnę klasę. Čia rašoma, kad stojant į parengiamąją klasę reikia būti išėjusiam bent elementorių (R 1917, 5). Lietuvių kalbos temos nurodytos tik parengiamosios klasės (garsai ir raidės, daiktai ir jų ypatybės, trumpos žinios apie daiktavardžius, būdvardžius, skaitvardžius, įvardžius ir veiksmažodžius, svarbiausios sakinio dalys), I klasės (daiktavardis, būdvardis, skaitvardis, įvardis – ten pat, 6), II klasės (veiksmažodis ir kitos kalbos dalys, išplatintieji ir neišplatintieji sakiniai – ten pat, 8), III klasės (sintaksė – ten pat, 10) programose. Aukštesnėse klasėse lietuvių kalbos programos skyriuje išvardintos tik literatūros temos. Prie kiekvienos klasės programos temų nurodomi ir vadovėliai, kuriais mokantis reikia remtis. Morfologijos temoms visose klasėse rekomenduojama Juozo Damijonaičio „Trumpa lietuvių kalbos gramatika“ (1914), o sintaksei mokyti(s) – Petro Klimo „Lietuvių kalbos sintaksės“ pirmoji dalis (1915).

2. Lietuvių kalbos programos 1918–1940 metais

1918 m. „Lietuvos mokykloje“ paskelbta „Trumpa švietimo draugijos „Saulė“ laikinoji programa“: 1–2 numeryje esama programos I–III, trečiajame – IV–VI, o dvyliktajame numeryje VII–VIII klasėms; ketvirtajame numeryje įdėtas pamokų planas 1918–1919 mokslo metams. Jos turinys leidžia teigti, kad programa skirta jau įgijusiems pradinį išsilavinimą žmonėms. Čia pateikiamos temos yra orientuotos į priešklasį ir I–III klases. Programoje nurodoma, kad stojant į priešklasį „lietuvių kalbos reikia būti išėjusiam bent kurį platesnį elementorių“ (S 1918, 12). Programos tekstas atskleidžia besimokančiojo rezultatus. Antai priešklasyje mokinys „turi įgyti gramatikos žinių apie garsus, raides, daiktavardžius, būdvardžius, skaitvardžius, įvardžius ir veiksmažodžius“ (ten pat, 12), I klasėje – „išmokti rašyti be svarbesnių gramatikos klaidų; gramatikos išmokti visos kalbos dalys ir jų rašymo taisyklės“ (S 1918, 14). II klasėje įtvirtinamos morfologijos žinios, o trečioje nagrinėjami vientisiniai sakiniai (ten pat, 16–17, 19). Šios programos autoriai

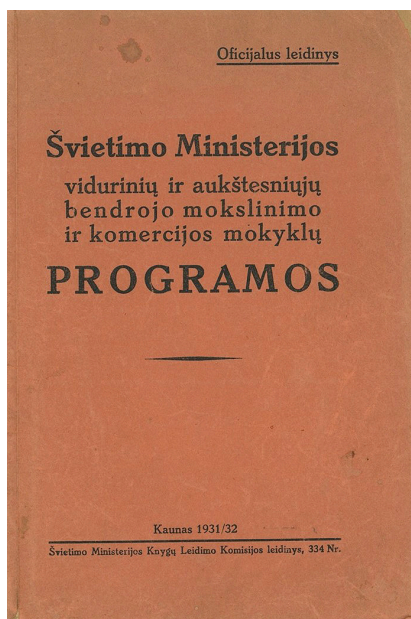
taip pat nurodo, kuriais vadovėliais reikia remtis. Minimos šios knygos: „Mūsų dirva“ (2 leid., išleido Švento Kazimiero draugija Kaune), J. Damijonaičio gramatika (3 leid.). Kartais pastaroji knyga vadinama vadovėliu, kartais – gramatika. Veikiausiai galvoje turėtas šio autoriaus leidinys „Trumpa lietuvių kalbos gramatika“ (Čikaga 1906; iš viso 5 leid.). IV klasės programa tokia: „Visa sintaksė. Pažintis su didžiosiomis lietuvių kalbos tarmėmis. Istorinė, tarminė, etimologinė ir fonetinė rašyba. Diktantai be etimologinių, morfologinių ir sintaksinių klaidų“ (ten pat, 42). Čia nurodomi ir vadovėliai – „Rygiškių Jono arba Klimo sutrauktoji „Lietuvių kalbos sintaksė“ (ten pat, 42). V klasės programa apima stilistikos temas: „Svarbiausios stilistikos žinios. Kalbos vaizdingumo priemonės. Jų suradimas lietuvių rašto tvėryboje, ypač liaudies – dainose, patarlėse ir kt.“ (ten pat, 45). VI–VIII klasių programos kalbos tematikos neatspindi, jose minimi tik literatūros teorijos ir istorijos klausimai (S 1918, 47, 381, 383).

Jau 1919–1920 m. buvo diskutuojama dėl mokyklos reformos pagrindinių principų. Antanas Busilas kėlė klausimą, koks pagrindinis mokyklos tikslas ir teigė, kad „mokykloje vaikas privalo išplėtoti, išmiklinti visus savo įgimtus palinkimus bei gabumus. Iš mokyklos vaikas turi išeiti ne tiek mokytas, kiek sveikas, doras, veiklus ir išmintingas“ (Busilas 1919, 2). Todėl jis kritikuoja esamą padėtį: „Mokyklos tikslas buvo ir, deja, tebėra – auklėti ne aktinę, darbštūs žmonės, gebą veikliai dalyvauti visuomenės gyvenime, bet akli vykdytojai įsivyravusių politikoje grupių valios“ (ten pat, 3). Antanas Vireliūnas aptaria bendrojo švietimo struktūrą, mokyklų tinklo, mokytojų rengimo ir vadovėlių leidimo klausimus. Jis, remdamasis Švietimo ministerijos nutarimu, rašo, kad pagal jį „bendrojo švietimo mokslas būtų einamas trimis laipsniais: I – 4 metai pradedamojo mokslo; II – 4 metai viduriniojo mokslo; III – 3 metai aukštesniojo (gimnazijos) mokslo (Vireliūnas 1920, 3). Tačiau mokyklos pertvarkos projektą Švietimo ministerija paskelbė vėliau, tu pačių metų „Švietimo darbo“ 6–7 numeriuose. Jo turinys kiek skiriasi nuo to, kurį pateikė A. Vireliūnas. Čia aptariamos skirtingos kaimų ir miestų švietimo sąlygos, siūloma 1–4 skyrių vadinamoji mažoji mokykla (vėliau ji bus vadinama pradžios mokykla), kur kaimuose mokytų po 2 mokytojus, o miestuose kiekvienas skyrius galėtų turėti atskirą mokytoją. Aukštesnioji mokykla atitiktų progimnaziją. Ji galėtų būti keturių klasių ir turėtų pradedamąją klasę. Trečiojo laipsnio didžioji mokykla būtų gimnazijos atitikmuo, mokslas joje truktų 3 metus. Taigi mokinyms, baigiantis vadinamąją didžiąją mokyklą, būtų mokęsis 12 metų (ŠMBLM 1920, 17–21).

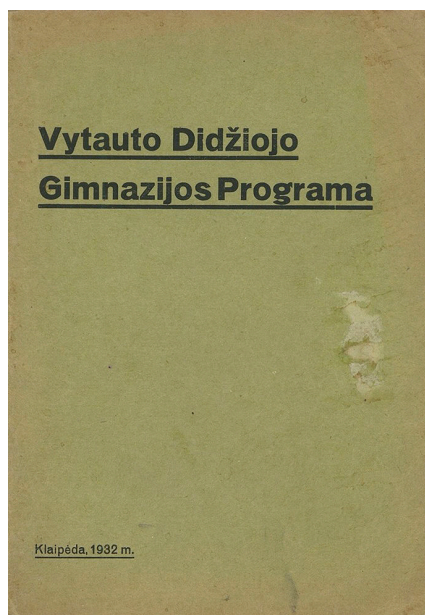
1919 m. pabaigoje – 1920 m. pradžioje (gruodžio 30 – sausio 1 dienomis) vyko viduriniųjų mokyklų vedėjų suvažiavimas, kurio protokolą paskelbtas „Švietimo darbo“ (1920) 1 numeryje. Iš jo išaiškėja, kad, be kitų klausimų, suvažiavime aptartos ir mokyklų programos. Suaugusiųjų švietimo skyriaus vedėjas Bernardas Kuodaitis pristatė įvairių dalykų programas. Pranešėjas paaiškino programos sudarymo principą: „Jo teikiamos programos turinys esąs tęsinys to kurso, kuris nustatytas pradedamojoje mokykloje išeiti. Paskui, vidurinėsios mokyklos programą sutvarkius, būsią galima ruošti programą aukštesniosioms gimnazijų ir realinių mokyklų klasėms“ (ten pat, 11). Dėl kiekvieno dalyko programos diskutuota ir priimti nutarimai. Lietuvių kalbos programos turinys protokole

neatsispindi, tik aišku, kad „nutarta pavesti Komisijai B. Kuodaičio skaitytą programą papildyti literatūros žiniomis ir įrašyti dailyrasčio darbus, iškelus juos iš grafikos programos“ (ten pat, 12). Kartu nustatoma įvairių dalykų savaitinė pamokų lentelė. Lietuvių kalbai buvo nutarta valandas skirti taip: I–II klasės – po 5, III–IV klasės – po 3 savaitines pamokas (ten pat, 12).

Tuo pat metu susirūpinta ir lietuvių kalbos padėtimi. Daugelis ano meto inteligentų tik apyprasčiai kalbėjo lietuviškai, o kai kurie šios kalbos ir visai nevartojo. Todėl Švietimo ministerijos iniciatyva jau nuo 1919 m. spalio 1 d. buvo organizuoti šešių mėnesių pradedamieji lietuvių kalbos kursai, kurie turėjo vykti kas antrą dieną ir trukti po 1,5 valandos. Jie buvo skirti tiems, kurie „visai nemoką ir kiek moką lietuvių kalbą“ (ŠD 1919, 7). Jausta ir tai, kad gausėjant mokyklų skaičiui trūksta mokytojų, galinčių dėstyti lietuvių kalbą. Todėl nuo 1919 m. spalio 15 d. prie Švietimo ministerijos buvo organizuoti kursai „žmonėms, kurie rengiasi būti lietuvių kalbos mokytojais aukštesnėse mokyklose“ (ten pat, 6). Tokių kursų lankytojams jau keliami tam tikri reikalavimai: jais gali būti „gerokai moką lietuvių kalbą Lietuvos piliečiai, jau išėję bent visą aukštesniųjų mokyklų (gimnazijų, realinių mokyklų ir t. t.) kursą“ (ten pat, 6). Kursai turėjo trukti 8 mėnesius, jiems vadovavo J. Jablonskis.

1 nuotrauka. Švietimo ministerijos vidurinių ir aukštesniųjų bendrojo mokslinio ir komercinių mokyklų programos (1931–1932)

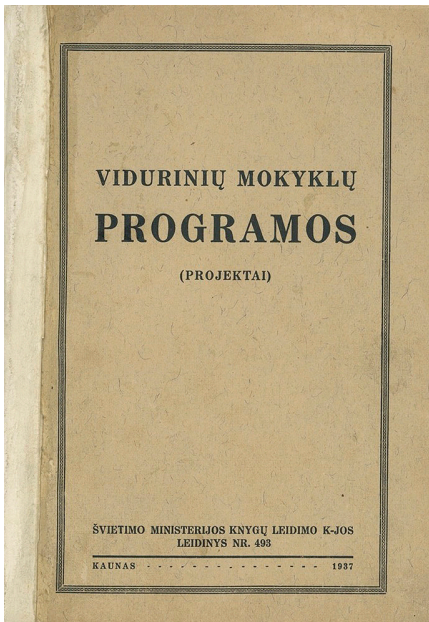

2 nuotrauka. Vytauto Didžiojo gimnazijos programa (1932)

Kokios buvo pirmosios atkurtos Lietuvos lietuvių kalbos programos, sunku pasakyti, nes anksčiausiai išleistas Lietuvos švietimo muziejaus fonduose rastas leidinys, kuriame esama ir lietuvių kalbos programos, yra skirtas 1931–1932 mokslo metams. Tai „Vidurinių ir aukštesniųjų mokyklų bendrojo mokslinimo ir komercijos mokyklų programos“ (žr. 1 nuotrauką). Kadangi šias programas švietimo ministras Konstantinas Šakenis patvirtino 1929 m. liepos 9 d., matyt, jos nuo 1929 m. nesikeitė. Taigi sunku susidaryti nuomonę apie lietuvių kalbos dėstymą pirmąjį atkurtosios Lietuvos dešimtmetį, 1918–1928 m.

Antrojo Nepriklausomybės dešimtmečio programų išlikę kiek daugiau. Tai ir minėta „Vidurinių ir aukštesniųjų mokyklų bendrojo mokslinimo ir komercijos mokyklų programa 1931/32 m. m.“, ir Klaipėdos Vytauto Didžiojo gimnazijos 1932 m. programa (žr. 2 nuotrauką), ir 1937 m. vidurinių mokyklų programa (projektai) (žr. 3 nuotrauką), ir 1939 m. vidurinių mokyklų programos. Nėra aišku, kas buvo minėtų programų autoriai – nė vienas jų niekur nenurodomas. Programos, leistos kaip Švietimo ministerijos leidiniai, turi žymą, kad jos patvirtintos švietimo ministro. Pačių programų struktūra ir turinys gerokai skiriasi, todėl tikslinga kiekvieną jų aptarti atskirai.

3 nuotrauka. **Vidurinių mokyklų programos (projektai) (1937)**

Leidinyje „Vidurinių ir aukštesniųjų mokyklų bendrojo mokslinimo ir komercijos mokyklų programos 1931/32 m. m.“ lietuvių kalbos programą sudaro 2 dalys: pirmoji skirta mokykloms su dėstomąja lietuvių kalba, antroji – mokykloms su dėstomąja nelietuvių kalba. Čia bus aptariama tik pirmoji programos dalis.

Programa pradeda išanginiu žodžiu, kur paaiškinami reikalavimai stojančiajam į I klasę. Jo lietuvių kalbos žinios apibrėžiamos taip: „Mokėtų skirti bent veiksnių ir tarinių,

o taip pat visas kalbos dalis. Kandidatas turi mokėti linksniuoti, asmenuoti, neskirdamas daiktavardžių ir veiksmažodžių linksniuotėmis ir asmenuotėmis, tik mokėdamas jas kaityti ir keturis veiksmažodžio išsivystymo laikus pažymėti“ (P 1931, 22). Kadangi stojantieji laiko egzaminą raštu – rašo diktantą, tai nurodoma ir kokius rašybos įgūdžius privalo turėti kandidatas: reikia, kad „egzaminuojamasis mokamai vartotų savo rašinyje ilgąsias (su *ie, uo*) ir nosines balses linksniuose (vienaskaitos galininke ir daugiskaitos kilmininke) ir šiaip kaitomųjų žodžių lytyse. Taip pat reikalaujama, kad kandidatas neiškraipytų diktuojamųjų žodžių. Egzaminuojamasis turi mokėti skirti ilguosius garsus nuo trumpųjų ir tą savo mokėjimą reikšti tiek žodžių tarimu, tiek jų rašymu. Skirtukai egzaminuojamam pasakomi (ten pat, 22)“. Šios pastabos leidžia daryti prielaidą, kad aukščiau minėtų dalykų turėjo būti išmokta pradinėje mokykloje.

Ši programa skirta I–VIII klasei, bet savaitinių pamokų skaičius nurodomas tik I–III klasėms: I – 6, II – 5, o III – po 4 pamokas. Prie kitų klasių pamokų skaičius nenurodomas.

Pažymėtina, kad morfologijos ir sintaksės temos I–II klasėse einamos lygiagrečiai: I klasė – pagrindinės kalbos dalys ir vientisinis sakinys (ten pat, 22); II klasė – žodžių sudėtis, skiemuo, kirtis ir įterptiniai žodžiai, sutaptinis ir įterptinis sakinys (ten pat, 23), III klasės programos turinį sudaro sudėtinis sakinys (ten pat, 23), IV klasė – fonetika ir tiesioginė kalba, čia minimos ir stilistikos temos (kalbos taisyklingumas, aiškumas, tikslumas, grynumas; dailiojo stiliaus ypatybės: epitetai, tropai, figūros), tik jos pateiktos literatūros teorijos dalyje (ten pat, 24), V klasė – linksnių ir prielinksnių mokslas (ten pat, 25), VI klasės programa skirta fonetikos ir kirčiavimo temoms (ten pat, 25), VII klasėje supažindinama su lietuvių kalbos tarmėmis (ten pat, 26), o VIII klasės kursas apima vadinamuosius „Kalbos pamatus“ (ten pat, 25).

Beveik visų klasių programos tekstą sudaro vos 1–2 sakiniai. Plačiausias VIII klasės programos tekstas. Jis yra toks: „Kalba ir jos sąvoka. Kalbos mokslas ir jo skyriai. Lyginamoji gramatika. Dabartinis ir senovinis (šakninis ir galūninis) lietuvių kalbos kirčiavimas. Kirčio slankumas. Lietuvių rašomosios (vakariečių) tarmės balsių (vienabalsių ir dvibalsių) ir priebalsių atliepimas vyriausiose lietuvių tarmėse ir kitose ide. kalbose. Garsų kitimas ir jo atvejai (asimiliacija, disimiliacija, metatezė, anaptiksis ir kt.). Šaknies balsių kaita (kištis, ablautas) ir jos laipsniai lietuvių kalboje. Lietuvių rašomoji kalba ir tarmės (jų palyginamasis ir genetinis santykis). Lietuvių kalba baltų kalbų šeimoje; trumpos žinios apie baltų padermes. Indoeuropiečiai ir jų kalbų grupės. Lietuvių kalbos vieta indoeuropiečių kalbų šeimoje“ (ten pat, 26–27). Atrodo, kad žemesniųjų klasių programos orientuotos į tuo metu jau buvusius lietuvių kalbos vadovėlius, juose ir buvo plačiau išskleistos bendrosios temos. VIII klasės tematikos vadovėliai neatspindėjo, matyt, todėl programos autoriai ją detalizavo.

Kaip minėta, yra išlikusi Klaipėdos Vytauto Didžiojo gimnazijos 1932 m. programa. Į akis krenta keistokas gimnazijos klasių įvardijimas. Jis toks: seksta (I klasė), kvinta (II klasė), kvarta (III klasė); Ž III (IV klasė), A III (V klasė), Ž II (VI klasė), A II (VII klasė), Ž I (VIII klasė), A I (IX klasė). Į gimnaziją priimami mokiniai taip pat egzaminuojami, tačiau jiems keliami menkesni reikalavimai nei anksčiau aptartoje programoje. Vytauto

Didžiojo gimnazijos programoje apie egzaminuojamuosius rašoma: „Priimant į Sekstą reikalaujama, kad jie mokėtų <...> ryškiai skaityt ir atpasakot perskaitytus per egzaminus apsakymėlius. Egzaminų tikrinamajam diktantui imami trumpi lengvi sakiniai. Reikalaujama, kad kandidatas neiškraipytų diktuojamų žodžių ir atskirtų nosines balses nuo paprastųjų“ (VDG 1932, 7). Taigi čia reikalavimai stojančiajam daug menkesni, nei tų pačių metų Švietimo ministro patvirtintoje programoje.

Šioje programoje taip pat nurodomas savaitinis lietuvių kalbos pamokų skaičius. Jis toks: seksta (I klasė) – 6 pamokos, kvinta (II klasė) – 5 pamokos, kvarta (III klasė) ir Ž III (IV klasė) – 4 pamokos, o nuo A III (V klasė) iki paskutinės gimnazijos klasės skiriama po 3 savaitines pamokas. Kiekvienos klasės programą sudaro šios dalys: skaitymas, gramatika, rašiniai. Čia dėmesys bus kreipiamas į gramatikos dalį. Kaip ir anksčiau aptartoje programoje, čia taip pat pirmoje gimnazijos klasėje mokomasi morfologijos ir sintaksės. Programa pradeda nuo žodžių linksniavimo, galūnių rašybos ir vientisinio sakinio. Toliau – žodžių daryba ir dalyviai, sakinių sujungimas ir prijungimas, dalyvių kalba; ištisinių ir sudurtinių laikų vartoseną; linksnių ir prielinksnių reikšmės, linksnių vartoseną. Tik VI klasėje į programą įtraukiamos fonetikos ir kirčiavimo temos (garsai, kirtis ir priegaidė, jų kaita linksniuojant ir asmenuojant žodžius, tekstų kirčiavimas); VII klasės programa skirta tarmėms, smulkiau kalbant apie klaipėdiškių šnektą ir Prūsų lietuvių bažnytinę kalbą. VIII ir IX klasių programa įvardinta kalbotyros terminu. Devintokai detaliau supažindinami su tarmėmis, akcentuojant balsių ir priebalsių atliepimus bei garsų kitimus; taip pat įtraukta tema apie indoeuropiečius. IX klasėje šis kursas plečiamas ir gilinamas. Čia numatytos tokios temos: „Lietuvių kalbos balsių ir priebalsių atliepimas indoeuropiečių kalbose. Šaknies balsių kaita ir jos laipsniai lietuvių kalboje. Lietuvių rašomoji kalba ir tarmės (jų palyginimas ir genetinis santykis). Lietuvių kalba baltų kalbų šeimoje; trumpos žinios apie baltų padermes. Šis tas iš lyginamojo kalbų mokslo istorijos“ (VDG, 11). Visos šios temos panašios į tas, kurios Švietimo ministerijos išleistoje programoje išvardintos VIII klasėje.

1936 m. vyko švietimo reforma. Galbūt todėl 1937 m. atskiru leidiniu pasirodo „Vidurinių mokyklų programa (projektai)“, kurios dalį sudaro „Lietuvių kalba ir visuotinė literatūra“. Šioje programoje taip pat nurodomas savaitinių pamokų skaičius: I, II klasės – 5 savaitinės pamokos; III, IV, V klasės – po 4 pamokas. Visų klasių programos struktūra panaši. Ją sudaro gramatika, stilistika, skaitymas ir rašiniai, o nuo III klasės kaip atskira dalis atsiranda poetika. Stilistika apima ir leksikos temas. Gramatikos dalis skirstoma į morfologiją, sintaksę ir rašybą. Pagal klases gramatikos temos išdėstytos taip: I klasė – linksniuojamos kalbos dalys, vientisinis sakinyš, jo dalys, kreipinys, įterpinys; II klasė – žodžio sudėtis, sudurtiniai žodžiai, veiksmažodis, sudėtinis sakinyš, šalutiniai sakiniai, jų rūšys; III klasė – dalyviai, nekaitomos kalbos dalys, sakinių sujungimas ir prijungimas, įterptiniai sakiniai; IV klasė – žodžių daryba, dariosios ir nedariosios priesagos, jų reikšmė, vartoseną, funkcinės sakinių rūšys, atpasakojamoji kalba, asmenų kaita; V klasė – vardažodžiai: giminė, skaičius, linksniai, kalbos dalių pakeitimas vienos kita, kirčiuosenos tipai, kirčio šokinėjimas, žodžių grupės sakinyje (pažymimosios ir išplečiamosios), sakinio dalių derinimas, įvardžiuotinių lyčių vartojimas; VI klasė – tikrieji ir netikrieji veiksmažodžiai,

kaityba, kirčiuosena, žodžių valdymas sakinyje, laikų vartojimas, priešdėlių ir prielinksnių reikšmė, tarmės, vietos tarmės ypatybės, santykis su bendrine kalba; VII klasė – kalbos istorija: kalbos raida, bendrinės kalbos susidarymas, Kazimieras Jaunius, J. Jablonskis, Kazimieras Būga, aisčių kiltys ir kalbos, latvių kalbos metmenys, lietuvių ir latvių kalbų palyginimai, indoeuropiečių kalbos (P 1937, 28–34).

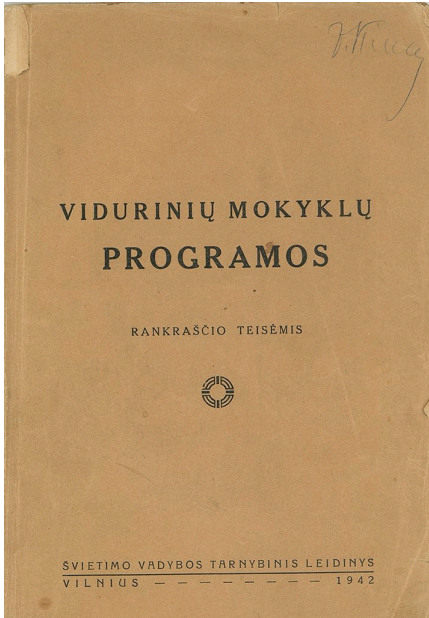
Kaip minėta, atskirą programos dalį sudaro stilistika. II klasės stilistikoje kreipiamas dėmesys į šiuos dalykus: tikroji ir perkeltinė žodžio reikšmė (metafora, prozopopėja, metonimija, sinekdocha, alegorija, hiperbolė, ironija), III klasės – svetimybės ir skoliniai, senžodžiai, naujadarai, poetinė kalba, aliteracija, asonansas, IV klasės – gero stiliaus žymės; V klasės – publicistinis ir mokslinis stilius, kelių lietuvių rašytojų stiliaus nagrinėjimas (šitai ir VI klasėje); VII klasės – stilistikos nebėra, poetikos dalyje – literatūros kryptys ir žanrai.

Rašybos dalyje visose klasėse nurodoma, kad mokytojas turi stebėti mokinių daromas klaidas ir pagal tai įtvirtinti sunkiai besiformuojančius įgūdžius.

Tačiau šis projektas neįsigalėjo, nes 1939 m. programos struktūra ir turinys gerokai skiriasi. Ji skirta I–VII vidurinės mokyklos klasėms. Šioje programoje nebenurodomas savaitinių pamokų skaičius, I–III klasės gramatikos dalis skirstoma į fonetiką, morfologiją, sintaksę ir rašybą, čia detalai aptariama garsų sistema, kalbos dalys, vientisinis ir sudėtinis sakinytis, tiesioginė kalba. Visas IV klasės kursas sutelktas į kirčiavimo ypatumus, V klasė – kai kurias morfologijos ir sintaksės temas (linksniuotės ir linksnių vartojimas, veiksmažodžių laikų vartojimas ir pan.). Tik VI ir VII klasių tematika panaši į 1937 m. programos projektą (VI – tarmės; VII – kalbos istorija).

1939 m. programos I–VI klasėse stilistikos temos, lyginant su 1937 m. projektu, gerokai praplėstos. I klasėje kalbama apie tikslią, aiškia ir sklandžią kalbą, žodžių atranką judesiui, greičiui, staigumui, spalvingumui, jausmingumui ir t. t. reikšti: susipažįstama su sąvokomis epitetas, palyginimas, paralelizmas, sinonimas, homonimas, perifrazė, inversija. II klasės kursas apima šias temas: vaizdinė ir nevaizdinė kalba; vaizdingi ir nevaizdingi žodžiai: kalbos dalys, laikai, asmenys; tikroji ir perkeltinė žodžio reikšmė: metafora, prozopopėja, metonimija, sinekdocha, alegorija, hiperbolė, ironija; žodžio reikšmės raida: išplėtimas, susiaurinimas, blogėjimas, taurėjimas; stiliaus figūros: aprašymas, pasakojimas, protavimas; monologinė, dialoginė ir laiškinių forma. III klasės stilistika orientuota į šiuos dalykus: skoliniai ir svetimybės; senžodžiai ir naujadarai; eiliuotinė ir neeiliuotinė kalba; ritmas ir rimas; aliteracija, asonansas. IV klasėje susipažįstama su gero stiliaus požymiais, o V–VI klasėse rekomenduojama analizuoti kelių rašytojų kūrybą stiliaus požiūriu (P 1939, 30–34).

Taigi 1918 (?)–1938 m. mokyklinės programos į kalbą žiūrėjo kaip į visų lygmenų visumą, todėl kiekvienoje klasėje buvo nurodomos ir fonetikos, ir morfologijos, ir sintaksės temos. 1939 m. programoje ši sistema nuo IV klasės išardoma, bet kaip atskiri atsiranda kirčiavimo ir stilistikos poskyriai.

4 nuotrauka. **Vidurinių mokyklų programos (1942)**

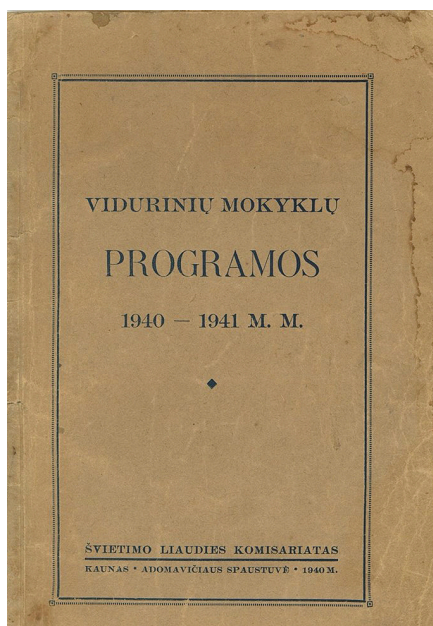
Prie šio laikotarpio šlietina ir Antrojo pasaulinio karo metais išleista programa, kurioje pabrėžiamas ryšys su Nepriklausomos Lietuvos švietimo sistema. Tai 1942 m. programa (rankraščio teisėmis)¹ (žr. 4 nuotrauką). Ši programa pradedama dideliu įvadiniu straipsniu, kurį sudaro šie poskyriai: „Idėjiniai vidurinės mokyklos darbo pagrindai“, „Pagrindinės mokyklos darbo gairės“, „Programų turinys ir vykdymas“. Čia akcentuojama, kad „1940–41 mokslo metais pergyventas bolševikų okupacijos laikotarpis ir jo padarytas politinio ir socialinio gyvenimo sukrėtimas buvo sutrikdęs normalią mokyklos organišką vystymosi formavimosi eigą, prievarta nukreipdamas į svetimas, siauro partinio dogmatizmo sukaustytas, vėžes“ (P 1942, 3). Čia atsiskleidžia ir pagrindinės didaktinės nuostatos, kurių dera paisyti visų dalykų mokytojams. Programoje pabrėžiama, kad „visą didaktinę medžiagą ir mokomąjį darbą koordinuojančiu principu yra tautinis auklėjimas“ (ten pat, 4); „Nauja lietuviškoji vidurinė mokykla turi būti taip organizuota ir taip nuteikta, kad viso mokymo tikslas būtų ne pasyvus ir bedvasis žinojimas, bet gyvas ir veiklus supratimas bei galėjimas“ (P 1942, 7); „Pagrindinė vaisingo pedagoginio darbo sąlyga – pakankamai stipri mokytojo ir jo auklėtinio sąveika, t. y. savitarpinis dvasinis ryšys“ (ten pat, 4). Tačiau šiems principams įsitvirtinti nebuvo lemta: 1944 m. grįžta sovietinė valdžia, kuriai šie teiginiai negalėjo būti svarbūs, greičiau atvirksčiai – atrodė esą pavojingi. Panašios mintys Lietuvos mokyklas pasieks tik po 45 metų, kai bus paskelbta „Tautinės mokyklos“ koncepcija (1989).

¹ Yra išlikusi ir tų pačių metų pradžios mokyklų programa.

Programa skirta I–VIII klasėms, jos gramatikos dalis panaši į 1939 m. programą: I–IV klasėje skiriamos fonetikos, morfologijos, sintaksės ir rašybos temos, V klasės programa skirta mokyti kirčiuoti, VI klasėje gilinamos sintaksės žinios, VII klasėje mokomasi apie tarmes, o VIII klasės kursas skirtas kalbos istorijos temoms. Čia atkartojamos ir 1939 m. programos stilistikos temos.

3. Lietuvių kalbos programos 1940–1990 metais

Programų struktūra ir turinys ima keistis nuo 1940 m., kai sovietinės okupacijos metais mokyklos atsiduria Švietimo liaudies komisariato pavaldume. Jis leidžia ir tvirtina mokyklinės programas, vadovėlius. Yra išlikusi 1940–1941 m. m. vidurinių mokyklų programa, skirta V–X klasėms (žr. 5 nuotrauką). Ji prasideda „Aplinkraščiu“, skiriamu visų gimnazijų ir progimnazijų direktoriams. Idėjinių lozungų čia nedaug, tik nurodoma, kad „metai neeiliniai – Lietuva – Tarybų Socialistinė Respublika; <...> skaitymo knygos ir literatūros vadovėliai išimti iš apyvartos, gramatikos vadovėliais leista naudotis senais“ (P 1940, 5).

5 nuotrauka. Vidurinių mokyklų programos 1940–1941 m. m. (1940)

Programos gramatikos dalies struktūra apima vos 5 puslapius (P 1940, 10–14), tematika beveik nesiskiria nuo ankstesnių programų. V–VII klasių gramatikos dalyje yra fonetikos, morfologijos, sintaksės ir rašybos poskyriai, drauge eina kirčiavimo pradmenys; fonetika siejama su rašyba, tačiau nebelieka stilistikos temų. Rašybos poskyryje nuolat pabrėžiamas dėmesys mokinių daromoms klaidoms, jų analizei (to ankstesnėse programose nebuvo). Kaip ir anksčiau, čia susietos morfologijos ir sintaksės temos. Vyresnėse klasėse dėmesio

morfologijai ir sintaksei nebelineka, programoje nurodomos specifinės temos: VIII klasė – kaitomų ir nekaitomų kalbos dalių kirčiavimas, IX klasė – trumpas dialektologijos kursas, X klasė – lietuvių kalbos istorija: kalbos raida, bendrinės kalbos susidarymas, didieji kalbininkai, indoeuropiečių kalbų šeima (P 1940, 13–14). Taigi temų požiūriu ji nedaug skiriasi nuo 1939 m. programos, tik kai kurie dalykai iš vienos klasės perkelti į kitą.

Savo struktūra jau gerokai skiriasi pirmoji pokario – 1945–1946 m. m. – programa. Ji skirta I–VIII klasei, o turinys leidžia manyti, kad prieš tai mokiniai turėjo baigti pradinę mokyklą. Šioje programoje nurodomas ne savaitinis, bet metinis lietuvių kalbos pamokų skaičius kiekvienoje klasėje: I – 196, II – 196, III – 130, IV – 164, V – 164, VI, VII, VIII – 130. Programos struktūra leidžia įžvelgti dvi mokymosi pakopas: I–IV klasės – žemesnioji pakopa, V–VIII klasės – aukštesnioji pakopa. Žemesniojoje pakopoje kalbos mokymui skirtos šios dalys: iškalba, žodynas, gramatika (sintaksė, fonetika, morfologija). Gramatikos turinys toks: jau I klasės programoje – visos kaitomos kalbos dalys, vientisinis sakinytis; II klasė – dalyvinės formos; III klasė – sudėtinis sakinytis, įvardžiutinės formos,rieveksmis, prielinksnis, dalelytė, jaustukas, išiktukas, IV klasė – tiesioginė ir netiesioginė kalba, išskirtinės sakinio dalys. Visa aukštesniosios pakopos V–VII klasių programa skirta kirčiavimo mokymui: V klasė – priegaidės kaita ir jos reikšmė; daiktavardžių ir būdvardžių kirčiavimas ir kirčiuočių sistema; VI klasė – skaitvardžių, įvardžių ir veiksmažodžių kirčiavimas; VII klasė – nekaitomųjų kalbos dalių kirčiavimas; šioje klasėje esama ir temų, skirtų dialektologijos ir leksikos kursams. Visa VIII klasės programa kreipiama į kalbos istoriją, čia nurodomos tokios temos: lietuvių kalbos raida; pirmieji mūsų raštai (Martynas Mažvydas, Jonas Bretkūnas, Mikalojus Daukša, Konstantinas Sirvydas) ir jų kalbos morfologinės bei žodyninės ypatybės; XVII–XVIII a. raštų kalbos sunykimas; bendrinės kalbos susidarymas ir jos santykis su tarmėmis; bendrinės tarties norma; lietuvių rašybos istorijos metmenys; žymieji mūsų kalbininkai – K. Jaunius, J. Jablonskis, K. Būga (P 1945, 5–26).

Nors pokario metais nesitikėtume didesnių mokymo programų pertvarkų, tačiau jos vyksta: 1946–1947 m. m. programa skiriasi nuo tos, su kuria buvo dirbta vos prieš metus. Joje detalizuojamas pamokų skaičius: nurodomas ne tik bendras gramatikai skirtų pamokų skaičius, bet ir kiek pamokų reikia skirti atskiriems poskyriams (fonetikai, morfologijai, sintaksei ar net jų temoms). Antai I klasėje gramatikai skirtos 55 pamokos, II – 53, III – 40, IV – 32, V – 30, VI – 30, VII – 24. Nuo ankstesnės programos ši skiriasi ir tuo, kad I–IV klasėse atsiranda fonetikos temos, į kurias įtraukti ir praktinio kirčiavimo mokymosi dalykai (P 1946, 5–15). VI klasėje išryškintos leksikos (šio termino nevarojant) temos: pagrindiniai žodžiai, senybės (archaizmai), tarmybės (dialektizmai), skoliniai (tarptautiniai žodžiai), svetimybės (barbarizmai), naujybės (neologizmai), profesionalizmai, technicizmai, kanceliarizmai, šampai, argotizmai (žargonas), vertiniai; žodžių reikšmės kitimas: plitimas, siaurėjimas, pirminė ir antrinė jų reikšmė, omonimai, sinonimai, antonimai, tropai, figūros; frazeologiniai telkiniai (ten pat, 20). Naujų temų atsiranda ir VII klasės programoje: reikalų raštai – kvitas, sąskaita, pareiškimas, protokolas, aktas, anketa, autobiografija; pranešimas, prakalba; bendrinės kalbos norminės lytys; žodžių

geografija, VIII klasėje atkartojamos ankstesnėje programoje buvusios kalbos istorijos temos (P 1946, 22–24).

Atkreiptinas dėmesys ir į kiek kitaip formuluojamas morfologijos temas. Antai II klasėje kalbant apie dalyvį nurodoma, kad kalbėtina apie jo panašumus ir skirtumus su būdvardžiu, apie dalyvių būdvardėjimą ir daiktavardėjimą, padalyvio prievėksmėjimą (ten pat, 9). Tokių potemių ankstesnėse programose nebuvo.

1948–1949 m. m. programos turinys beveik nesiskiria nuo ankstesnės. Ir čia skiriamos dvi vidurinės mokyklos pakopos: žemesnioji, turinti I–IV klases, ir aukštesnioji – V–VIII klasės. Toks skyrimas sąmoningas, prieš kiekvienos pakopos programą yra „Paaikškinimo“ skyrius. Iš jo išaiškėja, kad į I klasę mokiniai ateina baigę pradinę mokyklą.

I–IV klasėms skirtuose vieno puslapio „Paaikškinimuose“ rašoma, kad lietuvių kalbos ir literatūros pamokų turinį sudaro trys dalykai: gramatika, literatūriniai skaitymai ir rašiniai.

Šitie trys dalykai turi: 1) atskleisti mokiniams kalbos – „svarbiausios žmonių bendravimo priemonės“ (V. I. Leninas) – didingumą ir galią; 2) išmokyti juos branginti žodį ir rūpestingai juo naudotis; 3) įgalinti mokinius „sąmoningai vartoti gimtosios kalbos lobyną“ (Ušinskis), t. y. moksliskai ir sistemingai pažinti jos pagrindus, įsisąmoninti jos sandarą, jos gramatikos dėsnius; 4) atlikti komunistinio mokinių auklėjimo uždavinį (P 1948, 3).

Nors, kaip rodo citata, šios pastabos gerokai ideologizuotos, tačiau „Paaikškinimuose“ esama ir tokių teiginių, kurie iki šiol neprarado aktualumo. Čia rašoma, kad gramatikos mokymas I–IV klasėse turi remtis tomis žiniomis, kurias mokiniai yra įgiję pradinėje mokykloje: „Sąvokos plečiamos, kalbiniai reiškiniai, kiek galima, istoriskai aiškinami, nauji kalbos mokslo momentai susiejami su žinomais dalykais“ (ten pat, 3). Svarbu ir tai, kad čia pabrėžiama, jog dėstant gramatiką, „kreiptinas dėmesys ne į mechaninį vienokių ar kitokių taisyklių išmokimą, bet į įgudimą tas taisykles išsivesti iš gyvosios kalbos“ (ten pat, 3).

Šios programos turinys beveik sutampa su ankstesnių metų programomis, tik skaitvardis iš I klasės iškeltas į II klasę, o IV klasės kursas iš esmės skirtas jau išėitų morfologijos ir sintaksės temų kartojimui.

V–VIII klasės programos paaikškinimai susiję tik su literatūros dėstymu, jo ideologiniais pagrindais, apie kalbos dalykus juose net neužsimenama. Programos turinys beveik nesiskiria nuo ankstesnės, tik V klasėje nurodomas išėitojo kalbos mokslo pakartojimas ir įtvirtinimas.

1950 m. išleistos „Vidurinių mokyklų programos. Lietuvių kalba ir literatūra“ yra skirtos V–VII klasei. Čia kalbai skirta programos dalis jau gerokai skiriasi nuo ankstesniųjų. Jos turinys rodo pasikeitusią mokyklos struktūrą: į V klasę ateinama iš pradinės mokyklos. Taigi buvę pradžios mokyklos skyriai jau tapę I–IV klasėmis. Čia įdėtas platus paaikškinimų tekstas itin ideologizuotas. Beje, jis apima 10 puslapių (P 1950, 3–13), o keturioms klasėms skirta lietuvių kalbos programa – tik 6 puslapius (ten pat, 14–20). Įvade minimi VKP(b) CK 1931 m. rugsėjo mėn. 5 d. ir VKP(b) CK 1932 m. rugpjūčio mėn. 25 d. nutarimai, trys Stalino veikalai („Dėl marksizmo kalbos moksle“; „Dėl kai kurių kalbos mokslo klausimų“; „Atsakymas draugams“), nes „tokius didelius atsakingus

gimtosios kalbos mokymo uždavinius, nurodytus VKP(b) CK nutarimuose, mokytojas gali išspręsti, tik vadovaudamasis draugo Stalino kalbos mokslu“ (P 1950, 4). Rasta gali- mybė pacituoti Vladimirą Lenina („Mes mylim savo kalbą ir savo tėvynę“, – yra pasakęs V. Leninas); pabrėžiama rusų tautos svarba: „Gimtosios kalbos mokėjimas padeda moki- niams lengviau suprasti ir įsisavinti kitus mokslo dalykus, padeda pažinti tas kultūrinės vertybes, kurios yra didžios rusų tautos sukurtos, o vėliau – įsijungti į aktyvią kovą dėl komunizmo sukūrimo“ (ten pat, 4).

Apskritai šioje programoje pirmą kartą kalbama apie tam tikrus įvairių kalbos mokslo dalykų dėstymo ypatumus (nemaža teiginių bus kartojami ir vėlesnėse programose iki pat 1960 m.). Kadangi dauguma jų neperadę aktualumo, yra svarbūs ir šiandieninei mokyklai, atrodo tikslinga juos pacituoti:

Fonetikos pamokose mokytojo svarbiausias uždavinys yra išaiškinti mokiniams pa- grindinius gimtosios kalbos tarties dėsnius ir parodyti santykį tarp tarties ir rašybos; pavyzdžiui, ilgųjų ir trumpųjų balsių tarimas ir rašymas. Tai sudarys tvirtus pagrindus šnekamosios kalbos kultūrai (gerai tarčiai) išugdyti ir rašybai išmokti.

Eidami morfologiją, mokiniai turi įgyti tikslų ir tvirtų žinių apie kiekvienos savarankiš- kos kalbos dalies (daiktavardžio, būdvardžio, skaitvardžio, įvardžio, veiksmazodžio ir prieveiksmio) reikšmę ir gramatines žymes. Vadinasi, mokiniai turi žinoti ne tik tai, jog daiktavardis reiškia daikto vardą, bet ir tai, jog jis turi giminę, skaičių, jog jis yra kaitomas linksniais ir gali eiti bet kuria sakinio dalimi (dažniausiai eina veiksmu ir papildiniu). Arba, pavyzdžiui, nepakanka žinoti, kad skaitvardis reiškia daiktų skaičių arba skaičiuojamąją eilę, – mokiniai turi žinoti ir tai, jog kai kurie skaitvardžiai turi būdvardines ypatybes, o kiti – daiktavardines. Gramatikos apibrėžimų ir taisyklių įsisa- vinimas neprivalo būti mokinių iškalamas, bet turi remtis sąmoningu gramatinių sąvokų bei taisyklių supratimu ir tarp jų esančio ryšio įsisąmoninimu. Į tai atsižvelgdamas, mokytojas turi išmokyti mokinius gretinti kalbos duomenis, rasti tarp jų bendrybes bei skirtynes, išskirti esmingiausias dalykus, daryti apibendrinimus ir pagrįsti išva- das. Tačiau gramatikos taisyklės, arba gramatikos dėsniai, reikalauja tikslų ir griežtų formulavimų. Todėl mokiniai, išmokę gramatikos apibrėžimus ir taisykles, turi jas tvirtai įsisavinti, kad galėtų jomis naudotis ir praktikoje kaip raštu, taip ir gyvu žodžiu. Kalbos pamokose teorija turi būti nenutrūkstamai siejama su praktika. Todėl reikia nustatyti tikslų ir teisingą santykį tarp teorijos ir praktinių darbų pamokose. Pratimams būtinai reikia skirti daugiau laiko negu teorijai, nes tvirtų ir sąmonių įgūdžių susidarymas reikalauja daug ir ilgų pratybų.

Rašybos ir skrybos pratybos bus tik tada efektingos, jeigu joms skirti tekstai bus parinkti pakankamai geri, turės daug tinkamų duotajam dėsniui pavyzdžių. Kadangi tokį tu- riningą, su daugybe atitinkamų pavyzdžių, rišlų tekstą gali būti sunku parinkti, todėl pratimams nėra ko bijoti naudotis šalia rišlių tekstų ir atskirais sakiniais bei žodžiais. Pratimai „Nurašykite ir pabraukite“, kurių tikslas iškelti tekste tokius kalbos reiškinius, su kuriais mokiniai ką tik susipažino, gali būti klaseje panaudojami ne tik raštu, bet ir žodžiu. Kai kurių rašybos dalykų (pavyzdžiui, *visti – vysti, lupa – lūpa, skusti – skusti* ir kt.) įsisavinimas visai nesiremia regimąja ar motorine mokinio atmintimi ir todėl

gali būti pasiektas žodinėmis pratybomis, nes tokiu būdu trumpesniu laiku galima išnagrinėti daugiau pavyzdžių.

Nagrinėdamas kiekvieną gramatinę temą, mokytojas turi rūpestingai apgalvoti, kad jo duodamieji pratimai būtų sistemingi ir nuoseklūs. Tačiau pratimų tikslas turi būti ne mechaniškas žinių iškalimas, bet sąmoningas taisyklės pritaikymas.

Mokinių įgūdžių ugdymui didelį vaidmenį vaidina mokėjimas greitai ir lengvai žodį suskirstyti dalimis. Todėl V klasėje reikia atkreipti dėmesį į žodžių darybą. Dirbant toliau, nagrinėjant kalbos dalis, reikia kiek galint dažniau praktikuoti žodžių sudėties analizės pratimus, ypač išskiriant šaknį, parenkant giminingus žodžius. Giminingųjų žodžių parinkimas duotiesiems žodžiams turi didelę reikšmę rašybos įsisavinimui, bet negalima leisti žodžių formų iškraipymo, vadinamųjų žodžių „lizdų“ sudarymo. Čia ne tiek svarbu surinkti kiek galint daugiau „lizdų“ ir apimti maksimalinį žodžių kiekį; svarbu, kad mokiniai išmoktų skirti morfologinę žodžių sandarą, remdamiesi šių dienų gyvosios kalbos duomenimis, ir parinktų duotiesiems žodžiams gimininguosius, ypač tais atvejais, kada reikia patikrinti abejojamus garsus (*lipdamas, verkdamas, grįžti, sekti – segti* ir kt.). Negalima reikalauti iš vidurinės mokyklos mokinių, kad jie savarankiškai mokėtų nustatyti tolimų savo prasme žodžių kilmę ir rastų vienų ar kitų žodžių senąsias šaknis (žinoma, tuo nepaneigiamas paties mokytojo atskirų žodžių kilmės istorinis paaiškinimas).

Sąmoningas skyrybos įsisavinimas bus pasiektas tada, kai mokinys laisvai galės išnagrinėti bet kurį vientisinį ar sudėtinį sakinį. Todėl mokytojas turi reikalauti, kad mokiniai išmoktų greitai suvokti tarp sakinio dalių arba atskirų sakinių prasminę sąryšį. V klasėje ir VI klasės pirmame pusmetyje, kol dar nepradėtas sisteminis sintaksės kursas, pratybų metu reikia ne tik stiprinti skyrybos įgūdžius, gautus pradinėje mokykloje, bet ir plėsti juos.

Mokinių šnekamajai ir rašomajai kalbai ugdyti labai svarbu duoti tokių pratybų, kur mokiniai galėtų pratintis gramatines formas bei gramatines kategorijas taisyklingai pritaikyti kalbos praktikoje. Reikalingos nuolatinės pratybos sakiniams sudaryti, išreikšti vienai ir tai pačiai minčiai įvairiais būdais bei posakiais, turint galvoje skirtingus prasminius atspalvius. Mokytojas turi reikalauti iš mokinių pilnų atsakymų, savarankiško temos išdėstymo. Reikia reikalauti iš mokinių, kad jie, iliustruodami gramatinius apibrėžimus bei taisykles, naudotųsi ne tik paimtais iš vadovėlio ar iš literatūrinio kūrinio pavyzdžiais (turiningi, ryškūs, vaizdingi pavyzdžiai turi būti mokinių išmokti atmintinai), bet galėtų duoti ir savo pačių sugalvotų pavyzdžių. Ypatingai reikia kreipti dėmesį į mokinių minčių dėstymą ir rašinius. Reikia kovoti su štampais, su neturininga, bespalve mokinių kalba. Kiekviena gramatikos pamoka turi būti ir kultūringos kalbos pamoka. Gramatikos pamokų metu turi skambėti tiksliai, taisyklinga ir nuosekli kalba. Reikia išaiškinti mokiniams nesuprantamus žodžius, su kuriais jie susiduria, mokydamiesi gramatikos ir literatūros, pakeičiant vienais ar kitais sinonimais, analizuojant žodžių sandarą, žodžių darybą, sudarant sunkesnių rašybos atžvilgiu žodžių nedidelius tematinus žodynėlius ir kt.

Vis dėlto žodyninis darbas gimtosios kalbos pamokų metu negali turėti išskirtinės reikšmės (negali būti išskirtas iš kitų darbų), jis turi būti tik gramatikos mokymo viena sude-

damoji dalis. Mokytojas turi atskleisti mokiniams, gimtosios kalbos ne tik žodyninį lobyną, bet ir fonetinius ypatumus, turi parodyti žodyno turtingumo, formų įvairumo, darybos ir sintaksines priemones, turi kreipti mokinių dėmesį į gimtosios kalbos tikslumą, raiškumą, vaizdingumą, galėjimą reikšti pačius subtiliuosius minčių ir jausmų atspalvius, kartu lygindamas lietuvių kalbą su kaimyninėmis kalbomis, su rusų kalba, parodydamas šių kalbų tarpusavio santykius.

Kiekvienos klasės kursą reikia pradėti nuo anksčiau išeitose programose kartojimo. Ypatingą dėmesį kartojimui reikia skirti mokymo procese, naudojantis gramatiniais nagrinėjimais. Pagaliau mokslo metų pabaigoje reikia pakartoti esmines išeitose mokslo metais medžiagos temas.

V klasėje mokslo metų pradžioje svarbu pakartoti sintaksės ir skyrybos žinias, nes sisteminis sintaksės mokymas pradedamas tik po pusantų metų. Nurodytos žinios yra reikalingos išvystyti įgūdžiams teisingai sudaryti sakinį, dėti skiriamuosius ženklus, o taip pat suprasti ir kai kuriuos morfologijos klausimus.

Didelę reikšmę turi tikslus mokinių namų darbų organizavimas. Negalima perkrauti mokinių namų darbais tais atvejais, kada vadovėlyje yra daugiau medžiagos, negu programoje nurodyta; privaloma išeiti tiek, kiek programoje nurodyta. Namų darbams mokytojas turi parinkti tokią medžiagą, kuri reikalautų iš mokinių aktyvaus mąstymo; pavyzdžiui, nurašinėjimas teksto su praleistomis raidėmis, naujų žodžių daryba, pratybos, siejančios rašybą su mokinių kalbos vystymu.

Gramatikos mokymas V–VII klasėse grindžiamas tomis žiniomis, kurias gauna mokiniai pradinėje mokykloje; tik dabar tos žinios gilinamos, plečiamos. Todėl mokytojas turi gerai žinoti pradinės mokyklos programą, kad nekartotų vėl tų pačių dalykų (P 1950, 4–13).

Ši programa iš kitų skiriasi dar ir tuo, kad joje nurodytas ir bendras metinis lietuvių kalbos pamokų skaičius, skirtas tai ar kitai klasei, ir pamokų skaičius konkrečiai temai, ir valandos, skirtinos vienos ar kitos temos namų darbams atlikti. Pavyzdžiui, V klasės kalbos kurso programa atrodo taip:

V (132) – gramatika: elementarinės sintaksės ir skyrybos žinios (vientisinis sakinytis, jo dalys, vienaarūšės sakinio dalys, sudėtinio sakinio sąvoka, tiesioginė kalba, kreipinys) – 12, 8; fonetika – 15, 8, morfologija – žodžių daryba – 12, 6, kalbos dalys (linksniuojamosios ir veiksmožodis) – 87, 48) (P 1950, 15).

Kadangi ši programa skirta tik V–VII klasei (vadinasi, pagrindinė mokykla tapo septynmete), jos turinio struktūra nuo ankstesniųjų programų gerokai skiriasi. Kaip matyti iš pavyzdžio, V klasėje turi būti supažindinta ir su pagrindinėmis kalbos dalimis, ir su vientisiniu ir sudėtinu sakiniu, VI klasėje kalbama apie dalyvines formas ir gilinamos sintaksės žinios, o VII klasėje – plečiamas sudėtinių sakinių suvokimas, kreipiamas dėmesys į tiesioginę kalbą, užsimenama apie tarmes ir atsiranda kitur nefiksuota tematika: „Stalino mokslo teiginiai; rusų kalba kaip viena svarbiausių pasaulio kalbų; rusų kalbos reikšmė kitoms kalboms praturtinti“ (ten pat, 20).

Taigi šioje programoje visiškai neliko nei kirčiavimo, nei stilistikos ar kalbos istorijos temų. Tiesa, V klasės programos fonetikos skyriuje nurodytos temos „Kirtis ir priegaidė; praktinis kirčio ir priegaidės taikymas“ (P 1950, 15), tačiau tolesniuose programos skyriuose nė prie vienos kalbos dalies neminimos kirčiavimo temos. Pažymėtina, kad šios programos turinys iš esmės atkartojamas ir 1951 m., 1953 m. V–VII klasės programose. Pastarojoje kiek praplėsta tarmių mokymo tematika ir atsiranda toks nepamatuotas teiginys: „Kapitalizmo epochoje, viena tų tarmių, būtent, aukštaičių vakariečių, susidėjęs istorinėms sąlygoms, tapo lietuvių literatūrinės kalbos pagrindu, o kitos tarmės pamažu netenka savo savitumo ir ištirpa joje“ (P 1953, 13).

1952 m. programa yra skirta VIII–XI klasei. Jos struktūra kiek skiriasi: VIII–IX klasėse einamos morfologijos, kirčiavimo ir rašybos temos, X–XI klasėse prie jų prišliejama sintaksė (P 1952, 4). Šioms klasėms skirta ir 1955 m. programa². Šios programos įvade esama iki tol nefiksuotų didaktinių nuostatų. Ir dabar aktualumo nepraradę būtų šie: kalbos dalykų mokoma ne tik per kalbos, bet ir per literatūros pamokas – ypač žodyno plėtimo, stilistikos, taisyklingos tarties svarbus mokymo principas – kartojimas, jam laiką mokytojas skiria pats, atsižvelgdamas į tai, kurias temas vienai ar kitai klasei reikia kartoti (P 1955, 4). Programoje esama prieštarų: nors teigiama, kad „programoje tiksliai nenurodoma pamokų skaičius atskiroms temoms“ (ten pat, 5), tačiau tolesniuose puslapiuose tai itin detalizuojama: čia nurodytas ne tik metinės gramatikai skirtos pamokos, bet ir tai, kiek jų reikia skirti kiekvienai temai ar potemei.

Programos temos orientuotos į rašybos ir skyrybos dalykų įtvirtinimą bei kirčiavimo mokymą (ten pat, 7–9). Tai leidžia daryti prielaidą, kad baigę septynmetę mokyklą mokiniai turėjo silpnus rašybos ir skyrybos įgūdžius. Tai rodo VIII klasės programos struktūra: iš 34 kalbos mokymuisi skirtų pamokų 11 apima rašybos temas (ilgųjų ir trumpųjų balsių rašyba; nosinės raidės žodžių šaknyse, galūnėse, priešdėliuose; *e* ir *ia* rašyba; priebalsių asimiliacija; žodžių rašymas drauge ir skyrium; žodžių kėlimas), dar 15 pamokų skirta linksniuojamų kalbos dalių kirčiavimui, o 8 – rašomiesiems darbams ir jų taisymui. IX klasėje po 13 pamokų kartojimui (rašybos ir kirčiavimo įgūdžiams įtvirtinti) ir skyrybos taisyklėms. X klasės programoje nurodyti kai kurie sintaksės dalykai (linksnių ir prielinksnių, laikų vartojimas), o XI klasėje – susipažįstama su kalbos mokslo klausimais (fonetinė sistema, gramatika, leksika; tarmės; indoeuropiečiai ir baltų kalbos; žymieji lietuvių ir kitų tautų kalbininkai). Visa programa sudaro vos 3 puslapius teksto. Tas pats tekstas bus pakartotas ir 1958 m. „Vidurinių mokyklų programoje“, skirtoje VIII–XI klasei.

1958 m. programoje, skirtoje V–VII klasėms, taip pat esama plataus įvado (jis sudaro pusę visos programos teksto). Čia jau beveik nėra ideologizuoto turinio. Tik mokymo uždavinys nusakomas taip: „Auklėti mokinius tarybinio patriotizmo ir tarybinio nacionalinio pasididžiavimo dvasia“; ir pabrėžiama, kad „lietuvių kalbos dėstymą mokykloje reikia grįsti marksistiniu-lenininiu kalbos mokslu“ (P 1958a, 3).

² Septynmetei mokyklai skirtų 1952–1955 m. programų nepavyko aptikti.

Įvade trumpai nusakomi lietuvių kalbos mokymo tikslai: suformuoti taisyklingus skaitymo, rašymo ir šnekamosios kalbos įgūdžius (ten pat, 3), iš esmės pakartojama, kurios temos kurioje klasėje eitinos, į ką atkreiptinas dėmesys jas dėstant. Pabrėžiama kartojimo svarba mokantis lietuvių kalbos: „Kartojant išeitą medžiagą, visada turi būti atsižvelgiama į anksčiau išmuktų gramatikos, rašybos ir skyrybos taisyklių įsisavinimo tvirtumą“ (ten pat, 8).

Pirmą kartą šioje programoje akcentuojama, kad mokinių raštingumas priklauso ne vien nuo lietuvių kalbos mokytojo: „Pagaliau reikia nurodyti, kad mokinių raštingumo kėlimo uždavinys tai ne tik vieno lietuvių kalbos mokytojo dalykas, bet ir viso mokyklos mokytojų kolektyvo reikalas. Kiekvienas mokytojas turi nenukrypstamai laikytis vieningo rašybos, skyrybos ir kalbinio režimo; kiekvienas mokytojas, lituanistas ar ne lituanistas, mokykloje privalo kalbėti taisyklinga lietuvių kalba ir taisyti mokinių tarties bei rašybos klaidas. Tai būtina sąlyga mokinių raštingumo lygiui pakelti. Įgyvendinant mokykloje vieningą kalbos režimą, reikia vadovautis Švietimo ministerijos išleistais metodiniais nurodymais „Vieningas kalbos ugdymas mokykloje“ (P 1958a, 9).

Šios programos turinys rodo pasikeitusį požiūrį į lietuvių kalbos dėstymo principus. Iki šiol beveik visose programose į kalbą žvelgta kaip į visumą: dažniausiai kiekvienoje klasėje buvo kreipiamas dėmesys ir į fonetikos, ir į morfologijos, ir į sintaksės dalykus. Čia pasirinktas linijinis dėstymo būdas: V klasė – fonetika ir morfologija (linksniuojamosios kalbos dalys ir veiksmažodis; jų kaita ir kirčiavimas), VI klasė – morfologijos tęsinys (dalyvis ir likusios kalbos dalys) ir sintaksės pradžia (vientisinis sakinys); VII klasė – sintaksės tęsinys (sudėtinis sakinys). Toks pats dėstymo būdas išlieka ilgus dešimtmečius. Jis fiksuotas ir 1970 m. programoje: „V klasėje mokslo metų pradžioje pakartojama ir pagilinama pradinėse klasėse išeita medžiaga, paskui einama fonetika, žodžio sudėtis, pradedamos kalbos dalys (daiktavardis, būdvardis). Morfologija baigiama VI klasėje. VII klasėje nagrinėjamas vientisinis sakinys, VIII klasėje – sudėtiniai sujungiamieji sakiniai, tiesioginė ir netiesioginė kalba, leksika“ (P 1970, 3).

Pasikeitusias nuostatas atspindi 1982 m. programos įvadinis straipsnis. Ši programa rodo, kad pradinę mokyklą sudaro tik I–III klasės, o IV–XI klasės yra vidurinės mokyklos klasės. Įvadiniame straipsnyje pabrėžiama, kad mokytojas privalęs žinoti, kokių pasiekimų turėjo pasiekti mokiniai pradinėse klasėse. Kad mokytojui būtų paprasčiau su tais pasiekimais susipažinti, čia įdedama sutraukta pradinės mokyklos programa. Iš dalies atsisakoma linijinio požiūrio į kalbos dėstymą, teigiama, kad „IV–VIII klasės kursą sudaro fonetika, leksika, gramatika, rašyba, skyryba ir kirčiavimas. IV, V ir VI klasėje einamas propedeutinis sintaksės ir skyrybos kursas, fonetika, leksika, morfologija, rašyba. VII ir VIII klasėje nagrinėjamas sisteminis sintaksės ir skyrybos kursas. Be to, VIII klasėje apibendrinamos mokinių kirčiavimo žinios, įgytos žemesniosiose klasėse. X–XI klasės programą sudaro praktinis kalbos kultūros, stilistikos kursas ir kalbotyros pradmenys“ (P 1982, 3). Programoje nurodomas bendrasis metinis ir savaitinis pamokų skaičius: IV klasė – 140 pamokų (po 4 pamokas per savaitę); V klasė – 124 (pirmąjį pusmetį po 3

pamokas, antrąjį po 4); VI klasė – 121 (pirmąjį pusmetį po 4, antrąjį po 3); VII klasė – 105 (po 3 pamokas); VIII klasė – 102 (po 3 pamokas). Kiekvienos klasės programa baigiama tos klasės kurso reikalavimais: ką mokinys turi mokėti.

Panašiais principais sudaryta ir 1985 m. programa, tik joje didesnis dėmesys skiriamas kirčiavimui, jam VIII klasėje skiriama 14 pamokų, o kirčiavimo temos orientuotos į kalbos dalių kaitybos ypatumus: atskirai vardijami pagrindiniai linksniuojamųjų kalbos dalių kirčiavimo ypatumai, atskirai – veiksmažodžių kirčiavimo sistema.

1987 m. išleista programa kaip eksperimentinė buvo patvirtinta LTSR švietimo ministerijos kolegijos 1985 m. gruodžio 10 d. nutarimu Nr. 73. Todėl galima manyti, kad ja vadovautasi ir 1986 m. Kodėl ji vadinta eksperimentine, nėra visiškai aišku, nes pagrindiniai programos skyriai, dėstymo principai išlieka beveik nepakitę. Čia teigiama, kad „V–IX klasės programą sudaro fonetika, leksika, gramatika, rašyba ir skyryba. V, VI, VII klasėje einamas įvadinis sintaksės ir skyrybos kursas, fonetika, leksika, morfologija, rašyba. VIII ir IX klasėje nagrinėjamas sisteminis sintaksės ir skyrybos kursas. X–XII klasės programą sudaro praktinis kirčiavimo, kalbos kultūros, stilistikos kursas ir kalbotyros pradmenys. Atskirą lietuvių kalbos programos dalį sudaro mokinių rišliosios kalbos ugdymas“ (P 1987, 3).

Esama dalykų, kurių ankstesnėse programose nebuvo. Šios programos paaiškinimuose yra trumpai nusakyta, ką turi mokėti (su kuo turi būti susipažinęs?) pradinę mokyklą baigęs mokinys, taip mokytojas lituanistas gali greičiau suvokti penktokų gebėjimų lygį. Visų klasių programos pradžioje ir pabaigoje nurodomos kurso kartojimo temos, V–IX klasėse prie atskirų kalbos dalių, sintaksinių konstrukcijų yra ir kalbos kultūros temos ir pan. Kiekvienos klasės programa baigiama svarbiausių tos klasės reikalavimų skyreliu.

„Rišliosios kalbos ugdymo“ skyrius yra unikalus, iki šiol programose neminėtas. Kaip rašo programos sudarytojai, „rišliosios kalbos ugdymas yra lietuvių kalbos kurso dalis, sudaranti atskirą mokomąjį dalyką. Šis dalykas einamas lygiagrečiai su lietuvių kalbos (gramatikos, leksikos, rašybos, skyrybos ir kt.) kursu, jam skiriama viena pamoka per savaitę. Rišliosios kalbos ugdymo tikslas – plėtoti mokinių rišliosios kalbos gebėjimą. Išugdytas mokinių kalbinis gebėjimas yra sąlyga sėkmingai mokytis kitų dalykų, aktyviai dalyvauti visuomenei naudingoje veikloje, reikštis asmenybės kūrybiniam aktyvumui“ (P 1987, 31). Rišliajai kalbai ugdyti pamokos skirtos V–IX klasėse. Kiekvienos klasės programa čia skirstoma į 3 poskyrius: teorija, pratybos ir kūrybiniai darbai. Pati praktinių darbų tematika rodo, kad kai kurie jų sietini su kalbos ugdymu, o kai kurie – su literatūrinio lavinimu. Antai prie kūrybinių darbų V–VII klasės programoje nurodoma, kad mokiniai mokosi sekti pasaką, deklamuoti eilėraštį, raiškiai skaityti grožinės literatūros tekstus, o pratybų tematika apima grožinių tekstų atpasakojimą (ten pat, 35–37). Taigi, nors programos sudarytojai jį gretina tik su kalbos kursu, iš tiesų jis sumanytas kaip integralus – derinantis ir per kalbos, ir per literatūros pamokas įgytus įgūdžius.

4. Dabartinis laikotarpis: nuo 1990 metų

Požiūrio į mokyklą, bendrojo lavinimo ir kiekvieno mokomojo dalyko dėstymo tikslų kaita prasideda drauge su Sąjūdžiu. Ryškiausias to atspindys – 1990 m. paskelbta „Tautinės mokyklos“ koncepcija, kurios rengimui vadovavo Meilė Lukšienė, o darbo grupėje dirbo Laima Tupikienė, Paulius Beresnevičius, Vincentas Blauzdys, R. Cibulskas, Bronė Čėsnaite, Aleksandra Genovaitė Davidavičienė, Violeta Jonynienė, Elena Marcelionienė, Romaldas Navickas, Apolonija Paurienė ir Antanas Valantinas. Tai pirmasis švietimo dokumentas su nurodyta autoryste. Jis rengtas ilgai, nes pirmasis koncepcijos svarstymas įvyko 1988 m. lapkričio 17 d. (Bruzgelevičienė 2008, 73), o pirmasis variantas pasirodė 1989 m. Jame teigiama, kad „mokykloje gimtoji kalba yra visų dalykų mokymo pagrindas ir kartu svarbiausias mokomasis dalykas. Todėl gimtoji kalba turi būti ugdoma ne tik per jai skirtas, bet ir per visų dalykų pamokas“ (TMK 1989, 33).

Pirmoji šio laikotarpio programa išleista 1991 m. Jos paaiškinimuose jau atsispindi pasikeitusios vertybinės nuostatos: „Lietuvių kalba – viena iš archajiškiausių indoeuropiečių kalbų. Tai nacionalinė lietuvių tautos kalba ir Lietuvos Respublikos valstybinė kalba. Lietuviškose mokyklose ji yra svarbiausias mokomasis dalykas ir kartu visų kitų dalykų mokymo pamatas. Kalba – esminis tautos požymis, bendravimo, mąstymo, minties reiškimo ir asmenybės ugdymo priemonė. Per kalbą suvokiamas pasaulis ir kuriama žmonių kultūra“ (P 1991, 3). Tačiau dalyko turinio prasme ji beveik nesiskiria nuo 1987 m. programos: „V–IX klasės programą sudaro fonetika, leksika, gramatika, rašyba ir skyryba, rišliosios kalbos ugdymas. V, VI, VII klasėje einamas įvadinis sintaksės ir skyrybos kursas, fonetika, leksika, morfologija, rašyba. VIII–IX klasėje – sisteminis sintaksės ir skyrybos kursas. Visų šių dalykų turi būti mokoma kreipiant dėmesį į praktinį kalbos vartojimą, kūrybinių įgūdžių ugdymą. X–XII klasės programą sudaro praktinis kirčiavimo, kalbos kultūros, stilistikos kursas ir kalbotyros pradmenys“ (ten pat, 3), išlikęs pamokų skaičiaus atskirose klasėse nurodymas bei svarbiausių kiekvienos klasės kurso reikalavimų skyreliai.

Pasikeitę vos keletas dalykų: naujosios programos paaiškinimuose akcentuotas dėmesys praktiniam kalbos vartojimui, kūrybinių įgūdžių ugdymui, o programos turinys rodo, kad rišlioji kalba ugdytina visose klasėse (1987 m. programoje tam skirtos temos buvo V–IX klasėse). Esama pokyčių ir programos turinyje, ypač – X–XII klasių konkcentre.

Paaiškinimų pabaigoje nurodytas kiekvienos klasės bendras ir savaitinis lietuvių kalbos pamokų skaičius: „V klasėje lietuvių kalbai skiriamos 155 pamokos (po 4 pamokas per savaitę), iš jų – 27 pamokos rišliajai kalbai; VI – 116 pamokų (po 3 valandas per savaitę), iš jų – 27 pamokos rišliajai kalbai; VII klasėje – 116 pamokų (po 3 pamokas per savaitę), iš jų – 11 pamokų rišliajai kalbai; VIII – 116 pamokų (po 3 pamokas per savaitę), iš jų – 11 pamokų rišliajai kalbai; IX – 108 pamokos (po 3 pamokas per savaitę), iš jų – 26 pamokos rišliajai kalbai; X – 38 pamokos (po 1 pamoką per savaitę); XI – 38 pamokos (po 1 pamoką per savaitę); XII – 35 pamokos (po 1 pamoką per savaitę)“ (P 1991, 6). Taigi čia nurodyta, kad X–XII klasėse yra tik po vieną savaitinę lietuvių kalbos pamoką, tačiau programos turinyje šioms klasėms nurodyta po tiek pat pamokų ir lietuvių kalbos,

ir rišliosios kalbos dalyse. Lieka neaišku, kodėl žemesnėse klasėse rišliosios kalbos pamokos įeina į bendrą lietuvių kalbos kursą, o vyresniųjų klasių programa lietuvių kalbą ir rišliąją kalbą visai atskiria.

Lyginant su 1987 m. programa aiškėja, kad pirmaisiais nepriklausomos Lietuvos metais, nors deklaruotas dėmesys lietuvių kalbai, jai mokyti skirtų pamokų skaičius gerokai sumažėjo. Antai V klasėje 1987 m. buvo skirta 204 pamokos, o 1991 m. – tik 155, atitinkamai VI klasėje – 170 ir 116 pamokų, bendras pamokų skaičiaus skirtumas – 57 pamokos. Programoje nebeliko kartojimo temų.

Atsiremiant į tautinės mokyklos koncepciją buvo parengtos „Universaliosios ugdymo programos“ (1992), kurių kalbos ugdymo dalį parengė Marcelijus Martinaitis. Po poros metų pasirodo Švietimo ministerijos ir Pedagogikos instituto parengti „Bendrujų programų“ projektai³. „Lietuvių kalbos“ programos įvadinėje dalyje aptariama dalyko paskirtis, kalbos ugdymo tikslai ir uždaviniai, ryšiai su kitais dalykais ir didaktinės nuostatos (BP 1994, 171–183). Šiame projekte (ir vėliau išleistose programose) nebefiksuojaamas pamokų skaičius⁴. Programos turinys skirstomas koncentrais (V–VI, VII–VIII, IX–X, XI–XII klasės), bet kiekviename jų kalbos sandaros temos skirstomos pagal klases. Pažymėtina, kad kiekvienoje iš V–IX klasių kalbos sandaros analizei skiriamos sintaksės, morfologijos, fonetikos, leksikos ir kalbos istorijos temos. Fonetika ir morfologija čia siejama su rašyba, sintaksė – su skyryba. X klasės programa orientuota į žinių apie minėtus kalbos lygmenis kartojimui, o XI–XII klasių programą sudaro praktinės stilistikos, kalbos kultūros ir kalbos istorijos temos (ten pat, 188–199). Kirčiavimo mokymas paliktas pagal seną sovietinę sistemą: V klasėje susipažįstama su kirčiu ir priegaide, o tolesnis kirčiavimo mokymas nukeltas į IX klasę.

Panaši kalbos sandaros suvokimo ugdymo sistema pateikiama ir individualiojoje Giedrės Čepaitienės „Lietuvių kalbos programoje V–X kl.“ (1994). Čia temos pateikiamos kiekvienai klasei atskirai, sintaksės mokymas jungiamas su skyryba, fonetika ir morfologija – su rašyba ir kirčiavimu, kiekvienoje klasėje nurodomos leksikos ir kalbos etiketo temos. Kiekvienos klasės programa baigiama skyreliu „Mokėjimų ir įgūdžių minimumas“, o programos gale esama priedų – rašinių temų, situacijų, tinkamų rašant laišką, atviruką, telegramą, temos pokalbiams, diskusijoms, debatams, planai, kaip mokyti aprašyti gyvūną ar augalą (ČP 1994, 45–51).

Kaip ir 1994 m. bendrujų programų projekte, 2003 m. programos turinys pateikiamas koncentrais (ji skirta V–X klasei). Programos įvade aptariamas dalyko tikslas, uždaviniai, ugdytinos vertybinės nuostatos bei didaktinės nuostatos (BP 2003, 147–151). Kalbinis ugdymas skiriamas į dvi dalis: kalbos vartojimą (kalbėjimą ir klausymą, skaitymą, rašymą) ir kalbos pažinimą, kurį visuose centruose sudaro fonetikos ir akcentologijos, leksikos, morfologijos, sintaksės ir kalbos istorijos ar kalbotyros pradmenų temos.

Nuo ankstesniųjų gerokai skiriasi 2009 m. programa. Jos įvade aptariama ugdymo srities paskirtis, tikslai, uždaviniai, struktūra, programos įgyvendinimas (integravimo

³ Nuo šio dokumento atsiranda tradicija skelbti programų autorius.

⁴ Jis nurodomas kitame Švietimo ministro tvirtiname dokumente – „Ugdymo planai“.

galimybės, didaktinės nuostatos, mokymosi aplinka (BP 2009, 3–6). Pats programos tekstas pradedamas nuo mokinių pasiekimų nusakymo (ten pat, 7–24). Atrodo, logiškiau būtų pirma pateikti turinį, o po to – kas jį dėstant pasiektina, o ne atvirkščiai. Programos struktūra 8.1.3 skyrelyje apibrėžiama taip: „Kalbėjimas ir klausymas; skaitymas, literatūros (kultūros) pažinimas; rašymas“ (BP 2009, 7). Taigi ši struktūra kalbos pažinimo visiškai neatspindi. Taip gali formuotis požiūris, kad ši tematika mokant(is) nėra svarbi ar aktuali. Kalbos struktūros temos atsiranda gerokai vėliau, 8.3.2.4 (ten pat, 26–27), 8.4.2.4 (ten pat, 46–47), 8.5.2.4 (ten pat, 64–65) skyreliuose. Visų šių skyrelių tematika tokia: fonetika ir akcentologija, leksika, morfologija, sintaksė, stilistika. Programos tekstas orientuotas į mokinių veiklą: mokiniai mokosi skirti, atpažinti, nustatyti, vartoti ir pan. Visiškai nauja kalbėsena daro programą sunkokai suprantamą. Antai V–VI klasės koncentre morfologijos tema pateikiama taip: „Mokiniai supranta, kad kiekvienas žodis yra kalbos dalis, kad kalbos dalys yra kaitomos ir nekaitomos. Mokiniai mokosi atpažinti tekste daiktavardį, būvardį, veiksmažodį, prieveiksmį <...>“ (BP 2009, 26). Iš mokinių veiklos mokytojas turi suvokti, kad V–VI klasėse mokiniai turi būti supažindami su visomis kalbos dalimis (nes jas turi atpažinti tekste), plačiau susipažinti su daiktavardžiu, būvardžiu, veiksmažodžiu (nes turi gebėti nurodyti jų gramatinius požymius) ir pan. Kitaip tariant, programos tekstas perkrautas nereikalingų frazių, tarp kurių paskęsta esminiai klausimai. Kai kurios formuluotės apskritai neaiškios, pavyzdžiui: VII–VIII klasės programoje rašoma, kad „mokiniai mokosi atpažinti sudėtingesnės raiškos veiksnius ir tarinius“ (BP 2009, 46) – lieka neaišku, kas čia turėtų omenyje: veiksmių reiškinys ne vardininku, tarinių rūšys ar kažkas kita; IX–X klasės programoje kirčiavimo temoje rašoma: „Mokiniai skiria tvirtapradę ir tvirtagalę priegaidę“ (ten pat, 64) – visiškai neaišku, ar tai jie daro iš klausos, ar supranta šių priegaidžių tarties ir su tuo susijusius kirčio šokinėjimo dėsningumus, ar dar kažką kita.

Didžiąją programos dalį sudaro mokinių pasiekimų lygių požymiai. Nurodomi 3 lygiai: patenkinamas, pagrindinis ir aukštesnysis, o vertinamos nebe 3 (kaip apibrėžta struktūroje), bet net 6 pasiekimų sritys: žinios ir supratimas, kalbėjimas ir klausymas, skaitymas, rašymas, mokėjimas mokytis, nuostatos. Neaišku, kokia metodika paremta tokia ne vienu loginiu pagrindu pateikta pasiekimų sričių apibrėžtis. Vertinimo kartelė nuleista itin žemai. Antai VI klasę baigiantis mokinys vertintas patenkinamai, jei „mėgina kurti tekstą nurodyta tema; į rašymo tikslą, situaciją žvelgia labai fragmentiškai; teksto minties neplėtoja, nedetalizuoja; kurdamas tekstą mėgina vartoti laiko, erdvės ryšius rodančias sąsajas, tačiau dėl teksto nuoseklumo ir kalbos taisyklingumo trūkumų tekstui suprasti reikia skaitytojo pastangų“ (BP 2009, 29). Kitaip tariant, patenkinamai vertintinas rašinys, kuris nėra nei rišlus, nei taisyklingos kalbos. Gal toks pasiekimų lygis būtų pateisinamas baigiančiam II klasei, bet jaunesnieji paaugliai tikrai turėtų gebėti kurti minimalų rišlų tekstą. Panašiai yra su kalbos žiniomis: patenkinamai vertintinas, jei „parodo, kad yra girdėjęs kai kurias sąvokas“ (ten pat, 28). Beje, panašūs reikalavimai yra ir VIII klasės mokiniams (ten pat, 47–48). Taigi programos teksto, lentelių daug, bet esminiai dalykai paslėpti, mokytojui dirbti vadovaujantis tokiu dokumentu tikrai buvo nelengva. Kita vertus,

nuleista vertinimo kartelė davė savus rezultatus: vis dažniau kalbama, kad mokiniai neturi elementarių žinių (beje, įvairių dalykų), sunkiai suvokia sisteminius dalykus, negeba kurti argumentuoto rišlaus teksto.

2016 m. programos struktūra tokia pati kaip 2009 m., tik jos įvadinėje dalyje atsiranda naujas skyrius – „Kompetencijų ugdymas“ (BP 2016, 7–8). Nors ir čia programa teikiama koncentrais, tačiau išskiriama, kas mokoma kiekvienoje klasėje, keičiama temų aprašymo tvarka (nebe per mokinių veiklas, bet nominatyviniais sakiniais). Atsiranda nauji didaktiniai aspektai: mokinių veikla skirstoma į orientacinį, analitinį, sintetinį, situacinį ir įgūdžių tobulinimo etapus. Mokinių pasiekimai apibrėžiami pagal kiekvienos klasės temas, nebėra skirstoma į pasiekimų lygmenis. Programos gale įdėti mokinių darbų vertinimo aprašai (ten pat, 58–64), ko ankstesnėse programose nebuvo.

Išvados

Per daugiau kaip šimtą metų mokyklinės lietuvių kalbos programos patyrė įvairių pokyčių. Iki Lietuvos valstybės atkūrimo 1918 m. programos buvo nedidelės apimties, apibrėžiančios tik pagrindines temas, su kuriomis reikia supažindinti tam tikroje klasėje. Jos orientuotos į tuo metu buvusias įvairias gramatikos knygas, jos nurodomos kaip teiktini vadovėliai. Po valstybės atkūrimo programos tampa privalomu dokumentu, tvirtinamu švietimo ministro. Tačiau pirmaisiais metais išlieka ankstesnė tradicija: programos turinys orientuotas į jau esamas gramatikas.

Bent nuo 1929 m. programų struktūra pakinta: imama lygia greta teikti morfologijos ir sintaksės temas, baigiamosiose klasėse atsiranda kalbos istorijos kursas, pateikiamas lietuvių kalbai skirtų pamokų skaičius. Laikotarpio pabaigos programų struktūra gerokai pakitusi: visose žemesnėse klasėse pamokos skiriamos visiems kalbos lygmenims: fonetikai ir morfologijai (neretai jos siejamos su kirčiavimo ir rašybos įgūdžių įtvirtinimu), sintaksei (siejamai su skyryba) ir stilistikai (pastarosios temos kartais atsispindi poetikai skirtame skyriuje). Tik 1939 m. programoje ši sistema nuo IV klasės išardoma, bet kaip atskiri atsiranda kirčiavimo ir stilistikos poskyriai bei speciali tarmių mokslo tematika. Prie šio laikotarpio šlietina ir 1942 m. programa, kurioje pabrėžiamas ryšys su Nepriklausomos Lietuvos švietimo sistema. Tai pirmoji mums žinoma programa su dideliu įvadinio straipsniu, skirtu idėjiniams vidurinės mokyklos darbo pagrindams, mokyklos darbo gairėms bei glaustam programos turinio aptarimui. Čia pirmą kartą mokyklinėje programoje formuluojamos ir kai kurios didaktinės nuostatos: pabrėžiama, kad pagrindinis principas yra tautinis auklėjimas, mokymo tikslas – ne vien žinios, bet gebėjimas jas taikyti, o pagrindinė vaisingo pedagoginio darbo sąlyga – pakankamai stipri mokytojo ir jo auklėtinio sąveika.

Pirmaisiais sovietinės okupacijos metais lietuvių kalbos programos turinys nesiskyrė nuo 1939 m. programos, net leista naudoti senuosius vadovėlius. Tačiau pokario metais programa stipriai keičiama. Jau 1945–1946 m. programoje nurodomas ne savaitinis, bet metinis lietuvių kalbos pamokų skaičius, išryškėja 2 mokymo(si) pakopos: I–IV klasės (po

pradinės mokyklos) – žemesnioji, V–VIII klasės – aukštesnioji. Žemesnioji pakopa supažindina su morfologijos ir sintaksės žiniomis, V–VII klasė – su kirčiavimu, VIII klasė – su kalbos istorijos temomis. Nuo 1948 m. viso dešimtmečio programų įvadiniai straipsniai smarkiai ideologizuoti, pabrėžiant, kad mokytojas turi remtis Stalino mokymu apie kalbą, o rusų kalbos svarba įtraukiama ir į kalbos istorijai skirtą tematiką.

Programų pokyčiai ryškūs nuo 1958 m. Čia pasirinktas linijinis kalbos struktūros dėstymo būdas galios kone visą sovietmetį (iki 1982 m.). Skelbiama nuostata, kad kalbos ugdymas yra visų mokytojų, ne tik liuanistų, reikalas. Didesnis programų pokytis atsiranda 1987 m., kai visų klasių programos pradžioje ir pabaigoje nurodomos kurso kartojimo temos, V–IX klasių koncentrai prie atskirų kalbos dalių, sintaksinių konstrukcijų yra pateikiamos ir kalbos kultūros temos, kaip atskira dalis atsiranda programos skyrius „Rišliosios kalbos ugdymas“. Kiekvienos klasės programa baigiama svarbiausių tos klasės reikalavimų skyreliu.

1991 m. programa, nors skelbta jau nepriklausomos Lietuvos laikotarpiu, savo turiniu beveik nesiskyrė nuo 1987 m. programos. Netikėta tai, kad joje sumažintas lietuvių kalbai skirtų pamokų skaičius. Tik nuo 1994 m. „Bendrujų programų“ projekto keičiamas kalbos struktūros dėstymo principas: tarsi grįžtama prie tarpukario tradicijos, kai kiekvienoje (V–VIII) klasėje buvo dėstomi visi kalbos lygmenys (fonetika, morfologija, sintaksė), atsiranda skyrelis „Kalba kaip socialinis, kultūrinis ir istorinis reiškiny“ . Nuo šio projekto daugumos programų turiniai pateikiami klasių koncentrams. Nuo 2003 m. kalbos ugdymas skiriamas į 2 dalis: kalbos vartojimą ir kalbos struktūros pažinimą. Išsiskiria 2009 m. programa, kurios dokumento struktūros apibrėžtyje kalbos ugdymas visai neminimas, nors literatūriniam lavinimui dėmesys skirtas. Programos tekstas ne nurodo temas, bet yra orientuotas į mokinių veiklą, į tai, ką jie turi gebėti skirti, atpažinti, nustatyti, vartoti ir pan. Didžiąją programos dalį sudaro mokinių pasiekimų lygių lentelės. Šių principų 2016 m. iš dalies atsisakoma, tačiau čia vėl keičiami pasiekimų lygių apibrėžimai apsunkina mokytojo darbą. Naujųjų laikų programos rodo, kad jų autoriai blaškosi, neranda optimalaus programos struktūros modelio, neretai daugžodžiauja, sunkindami paties teksto suvokimą.

Šaltiniai

- BP 1994 – Lietuvos bendrojo lavinimo mokyklos bendrosios programos: projektai. Vilnius.
- BP 2003 – Bendrosios programos ir išsilavinimo standartai (priešmokyklinis, pradinis ir pagrindinis ugdymas). Vilnius.
- BP 2009 – Pradinio ir pagrindinio ugdymo bendrosios programos. Kalbos (3-ias priedas). Vilnius.
- BP 2016 – Lietuvių kalbos ir literatūros pagrindinio ugdymo bendroji programa. Vilnius.
- P 1931 – Švietimo ministerijos vidurinių ir aukštesniųjų bendrojo mokslinimo ir komercinių mokyklų programos. Kaunas: Švietimo ministerijos knygų leidybos komisijos leidinys Nr. 334. 1931/32.
- P 1937 – Vidurinių mokyklų programos; projektai. Kaunas: Švietimo ministerijos knygų leidybos komisijos leidinys Nr. 493.
- P 1939 – Vidurinių mokyklų programos. Kaunas: Švietimo ministerijos knygų leidybos komisijos leidinys Nr. 522.
- P 1940 – Vidurinių mokyklų programos 1940/41 m. m. Kaunas: Švietimo liaudies komisariatas.

- P 1942 – Vidurinių mokyklų programos: rankraščio teisėmis. Vilnius: Švietimo vadybos tarnybinis leidinys.
- P 1945 – Lietuvių kalbos programa I–VIII klasei. Kaunas: Valstybinė pedagoginės literatūros leidykla.
- P 1946 – Vidurinių mokyklų programos 1946/47 m. m. Lietuvių kalba ir literatūra. Rusų kalba. Kaunas: Valstybinė pedagoginės literatūros leidykla.
- P 1948 – Vidurinių mokyklų programos 1948/49 m. m. Lietuvių kalba ir literatūra. Rusų kalba. Kaunas: Valstybinė pedagoginės literatūros leidykla.
- P 1949 – Vidurinių mokyklų programos. Lietuvių kalba ir literatūra: projektas. Kaunas: Valstybinė pedagoginės literatūros leidykla.
- P 1950 – Vidurinių mokyklų programos. Lietuvių kalba ir literatūra. Kaunas: Valstybinė pedagoginės literatūros leidykla.
- P 1951 – Vidurinių mokyklų programos. Lietuvių kalba ir literatūra. Kaunas: Valstybinė pedagoginės literatūros leidykla.
- P 1952 – Vidurinių mokyklų programos. Lietuvių kalba ir literatūriniai skaitymai V–VII klasei. Kaunas: Valstybinė pedagoginės literatūros leidykla.
- P 1953a – Vidurinių mokyklų programos. Lietuvių kalba ir literatūriniai skaitymai V–VII klasei. Kaunas: Valstybinė pedagoginės literatūros leidykla.
- P 1953b – Vidurinių mokyklų programos. Lietuvių kalba ir literatūra VIII–XI klasei. Kaunas: Valstybinė pedagoginės literatūros leidykla.
- P 1958a – Vidurinių mokyklų programos. Lietuvių kalba ir literatūriniai skaitymai V–VII klasei. Kaunas: Valstybinė pedagoginės literatūros leidykla.
- P 1958b – Vidurinių mokyklų programos. Lietuvių kalba ir literatūra VIII–XI klasei. Kaunas: Valstybinė pedagoginės literatūros leidykla.
- P 1970 – Aštuonmečių ir vidurinių mokyklų programos. Lietuvių kalba ir literatūra V–XI klasei. Kaunas: Šviesa.
- P 1985 – Aštuonmečių ir vidurinių mokyklų programos. Lietuvių kalba ir literatūra IV–XI klasei. Kaunas: Šviesa.
- P 1987 – Vidurinių mokyklų programos. Lietuvių kalba ir literatūra V–XII klasei. Kaunas: Šviesa.
- P 1991 – Vidurinės bendrojo lavinimo mokyklos programos. Lietuvių kalba ir literatūra V–XII klasei. Kaunas: Šviesa.
- R 1917 – „Ryto“ draugijos Vilniaus lietuvių gimnazijos trumpoji programa 1917/18 mokslo metai.
- S 1918 – Trumpa švietimo draugijos „Saulė“ laikinoji programa. *Lietuvos mokykla* Nr. 1–2, 3, 12.
- ŠD 1919 – *Švietimo darbas* Nr. 1.
- ŠMBLM 1920 – *Švietimo ministerijos bendrojo lavinimo mokyklos: reformos projektas. Švietimo darbas* Nr. 6–7, 17–21.
- VDG 1932 – Vytauto Didžiojo gimnazijos programa. Klaipėda.

Literatūra

- Busilas, Antanas. 1919. Mokyklų reformos pagrindiniai principai. *Švietimo darbas* Nr. 2–3, 2–5.
- Čepaitienė, Giedrė. 1994. *Lietuvių kalbos programa V–X kl.* Vilnius.
- Piročkinas, Arnoldas. 1974. Jablonskio sudarytoji lietuvių kalbos programa. *Mūsų kalba* 7, 38–45.
- Vireliūnas, Antanas. 1920. Naujiems metams stojus. *Švietimo darbas* Nr. 1, 2–5.